

IŠ FILOSOFIJOS ISTORIJS

R. ŠERPITYTĖ

I. KANTO PRAKTINĖ FILOSOFIJA IR TEISĖS PAGRINDO PROBLEMA

I. Kanto kritinė filosofija yra gamtamokslinio mąstymo ribotumo išsąmoninimas ir kartu šio mąstymo universalistinių pretenzijų besąlygiškas apribojimas. Teorinio pažinimo galimybių apibrėžimas paliekant jam reiškinį tampa I. Kanto sistemoje gamtinės ir žmogiškosios (socialinės) realybės takoskyra. Žmogus, kaip gamtinė būtybė, taip pat priklauso reiškiniams, tačiau protas išskiria žmogų iš reiškinų pasaulio, žmogaus veikloje reiškiasi dvasinis pradai, žymintis jo priklausymą kitam, tik mintimi suvokiamam pasauliui. Tačiau protas, nusakydamas žmogaus elgesio orientyrus, reiškiasi ne kaip teorinis sugebėjimas, o kaip praktinė galia. Protas, reikšdamasis kaip praktinė galia, t. y. apibrėždamas žmogaus elgesį, ne pažįsta jį, koks jis yra, o numato, koks šis elgesys turi būti, t. y. formuluoja apriorines elgesio taisykles. Taigi ne pažinimas, o praktinio proto sugebėjimas numatyti elgesio kryptį daro žmogų gerą, teisingą. Šiuo atžvilgiu praktinis protas yra valia. Bet tai ir reiškia, kad privalomo žmogaus elgesio priklausymas nuo *praktinės* proto galios yra elgesio priklausymas nuo paties žmogaus. Grynai teoriškai orientuotas mąstymas privalomybės prigimties ieškojo anapus žmogiškos realybės. Praktinės proto galios pripažinimas sutampa su *priskyrimu* pačiam žmogui galimybės numatyti privalomą elgesį.

Atrodo, kad savo žmogiškąją kilmę toji privalėjimų sfera, arba žmogiškumo, tikslų viešpatija, gali „pelnyti“ tik atsiribodama nuo empirinio pasaulio ir išvelgdama dvi žmogaus plotmes. I. Kantui atrodė beprasmiška kalbėti apie privalomybę, jos neatskyrus nuo empirinių sąlygų, o teorinis mąstymas, pasak I. Kanto, nebuvo deramai įvertinęs šios aplinkybės. Jeigu praktinis protas (t. y. laisva valia) tegalėtų būti tik po linkių, juslingumo priemonė, tai geriau būtų iš viso neturėti proto¹. O I. Kantui privalomybės sąlyga, patvirtinanti ir jos žmogišką prigimtį, yra valios laisvės pripažinimas. Taigi valios laisvę laikydamas sąlyga protui vertinti elgesį kaip privalomą ir kartu rinktis jį kaip tikslą, I. Kantas kartu atsisako tradicinės filosofijos pretenzijų teoriškai suderinti valios laisvės ir būtinumo principus.

¹ Žr.: *Кант И.* Сочинения в шести томах.— М., 1965.— Т. 4 (1).— С. 453.

Tas atsisakymas pirmiausia ir tereiškia, kad valios laisvės principas imamas laikyti neturintis nieko bendra su teorinio mąstymo sugebėjimu, ir šiam principui nebeteikiama jokia gnoseologinė prasmė. Valios laisvė susiejama su žmogaus gebėjimu vertinti savo poelgius, padaryti privalomą elgesį savo veiklos tikslu. Dėl to šis principas tampa praktiškai prasmingu. Šitaip I. Kantas įteisina gamtinio būtinumo ir laisvės (žmogiško, privalėjimų būtinumo) pasaulių skyrimą, esamybės ir privalomybės skyrimą filosofijoje.

Taigi įsisąmonindama iš praktinių visuomenės gyvenimo sąlygų kylantį esamybės ir privalomybės konfliktą, faktinio žmonių elgesio, empirinės tikrovės ir keliamų jai idealių reikalavimų nesutapimą, I. Kanto filosofija ne tik įtvirtina mintį, kad ne nuo teorinio pažinimo (mokslo) priklauso praktinė žmogaus veikla, žmogaus gyvenimas, bet ir visas savo pastangas nukreipia pagrįsti požiūriui, jog, nepaisant to, praktikos sritis vis dėlto nėra atsitiktinumo bei neapibrėžtumo sritis. Įrodyti teorinės proto galios reikšimosi ribotumą ir pagrįsti praktinės proto galios egzistavimą I. Kantui iš esmės yra vienas ir tas pats klausimas. Taigi I. Kantas siekia ne tik apriboti priežastingumo principo taikymo galimybes ir šitaip atskirti teoriją nuo praktikos (tokių požiūrį formuluavo ir jo pirmtakai), bet ir pagrįsti ypatingų — praktinės srities — dėsnių egzistavimą. „<...> praktinio proto kritikos apskritai priedermė — sulaukyti empiriškai sąlygotą protą nuo polinkio išimtinai vieną save skelbti esantį valią sąlygojančiu pagrindu²“. Praktinių (moralinių) dėsnių egzistavimą žmogui patvirtina jo gyvenimo realybė³. Taigi, nepaisant to, kad teoriniu požiūriu praktinių dėsnių egzistavimas yra transcendentiškas, praktinio elgesio realybė verčia jais tikėti, t. y. padaro juos imantiškus praktinės proto galios atžvilgiu.

Tačiau pripažinus šių dėsnių egzistavimą, dar reikia atrasti šaltinį, iš kurio protas gali kildinti privalomą elgesį ir apibrėžti valios pajungimo dėsniui būdą. Privalomybės šaltiniu I. Kantas laiko protą, besireiškiantį kaip praktinę galią, t. y. atsiribojusį nuo empirinių sąlygų, vadinasi, grynąjį protą. Tačiau kaip galima nepažeidžiant laisvės principo (o jis I. Kanto sistemoje atlieka gamtinę ir žmogišką realybę skiriančio principo vaidmenį) atrasti valios pajungimo dėsniui būdą? „Jeigu protinga būtybė privalo mąstyti savo maksimas kaip visuotinius praktinius dėsnius, tai ji gali mąstyti juos tik kaip tokius principus, kurie turi valią sąlygojančius pagrindus ne pagal materiją, o tik pagal formą“, — atsako I. Kantas⁴.

Jeigu valią sąlygojantys pagrindai būtų mėginami apibrėžti turinio požiūriu, tai valia būtų priklausoma nuo empirinių sąlygų (o tai nesuderinama su praktinio proto, kaip gryno proto, reikšimusi). Vadinasi, žmogus arba turi iš viso atsisakyti pretenzijų elgesio taisykles laikyti

² Ten pat. — P. 327.

³ Žr. ten pat. — P. 435.

⁴ Žr. ten pat. — P. 342.

visuotiniais įstatymais, arba, laikydamas jas visuotiniais įstatymais, turi pripažinti, kad „vien tik jų forma, pagal kurias maksimos atitinka visuotinę įstatymleidybą, pati savaime daro jas praktiniais dėsniais“⁵.

Šitaip įrodęs praktinės srities dėsnių egzistavimą (praktinės proto galios reiškimąsi), I. Kantas gali teigti praktinio proto primatą. Praktinės proto galios primatas jam — pats proto turėjimas, t. y. pats žmogaus protingumas⁶.

Kol praktinio žmonių gyvenimo problemų sprendimas buvo plėtojamas teorinio pažinimo ribose, praktika galėjo būti išskirta teorijoje, bet nei iškelta aukščiau jos, nei priešstatyta jai. Manydamas atradęs savitą kelią į teoriniam pažinimui uždara, bet atvirą noumenalios žmogaus prigimties reiškimuisi praktinio elgesio sritį, t. y. įrodęs praktinio elgesio „paklusnumą“ savam įstatymiškumui, I. Kantas gali teigti praktinio proto primatą. Praktinio proto primato pripažinimu I. Kantas normatyvinį (praktikos) požiūrį paverčia filosofijos savimone. Tačiau kai privalėjimo šaltiniu laikomas protas, kartu nubrėžiamos ir normatyvinio požiūrio realizavimo ribos.

I. Kanto filosofija yra kilusi iš tokių praktinių visuomeninių poreikių įsisąmoninimo ir susijusi su išvystymu tokių teorinių prielaidų, kurios rodo įsisąmonintą būties ir privalėjimo prieštarą. Atviras praktinio požiūrio deklarasavimas I. Kantui, be abejonės, svetimas. Jo filosofijoje plėtojamo normatyvinio požiūrio akiratis bei ribos imanentiškai atsiskleidžia praktikos sampratoje. Čia išryškėja tas vertybinis turinys, kuris yra sąlygojamas kapitalistinės ekonominės struktūros pagrindų ir kuris objektyviai riboja normatyvinio požiūrio realizavimo galimybes, nulemia tam tikrą teorinio minėtos struktūros pagrindų išreiškimo pobūdį.

Teoriją ir praktiką, teorinį ir praktinį protą atskyrė dar Aristotelis. Tačiau Aristotelis, susiejęs praktinį žmogaus veiklumą su jutimine, kūniška žmogaus prigimties dalimi, su protui išoriško tikslo siekimu, tegali konstatuoti žmogiškos praktikos įvairovę ir nepaklusnumą teoriniam protui, bet negali tos įvairovės pagrįsti, remdamasis pačiais praktiniais visuomeniniais santykiais. Todėl vertingesne žmogaus prigimties dalimi Aristotelis turi laikyti protą, mąstymo veiklą, taigi, nors ir išskirdamas praktiką, vis dėlto turi ją padaryti nuo teorijos priklausomą, laikyti ją atskiru teorijos atveju⁷.

Tas žmogaus skirtingo — teorinio ir praktinio — veiklumo išvelgimas, bet kartu ir padarymas jų priklausomų nuo proto reiškia, kad dar nepažeidžiamas paties žmogaus substancialumas. Socialinė praktika dar nėra tiek susvetimėjusi, kad teorijoje ne tik būtų įteisintas atskiro individo ir visuomenės požiūrių į socialinę praktiką (Aristotelio filosofijoje juos išreiškia jutiminės ir protingos žmogaus prigimties dualizmas)

⁵ Ten pat.— P. 342.

⁶ Žr. ten pat.— P. 452.

⁷ „<...> praktika iš tikrųjų yra tas pats protas, tiktai taikomas žmonių veikimui, t. y. ypatingas teorijos atvejis“ (*Lozuraitis A. Tiesa ir vertybė.— V., 1980.— P. 168*).

nesutapimas, bet ir jų supriešinimas. Visuomenės ir individo požiūriai sulydomi vertingumo susiejime su protingąja žmogaus prigimtimi. Taigi žmogus vertingas tiek, kiek jam pavyksta protu įveikti savo prigimties dvilypumą. Tačiau jeigu atkreipiame dėmesį į tuos praktinius motyvus, kuriais persmelkta Aristotelio filosofija, tai pasirodys, kad žmonės pačia savo prigimtimi negali pasiekti vienodo vertingumo, nes ta įvairovė praktinio veiklumo, kuri turi nukreipti protas, kyla iš skirtingų tikslų, turinčių realizuotis praktinėje veikloje⁸. Šitaip sankcionuojama žmonių socialinė nelygybė, žmonių skirtumai laikomi gamtos duoti.

I. Kantas ieško filosofijoje naujų kelių. Jis, norėdamas pagrįsti praktikos sampratą, taip pat remiasi dvilype žmogaus prigimtimi, bet kitaip ją interpretuoja. Pirmiausia žmogaus prigimties dualizmas išryškėja ne tiesiogiai, o tik žmogaus elgesyje, t. y. praktikoje. Žmogaus elgesio priešastinis laikomi jutimingumas ir protas, bet esminė I. Kanto praktinio požiūrio ypatybė ta, kad to dvejojimo priešastingumo atžvilgiu galima vertinti vieną ir tą patį poelgį. Taigi jutimingumo ir proto ryšys čia yra ne atskirybės ir bendrybės ryšys, o reiškinių ir esmės ryšys. Filosofija, nusigręždama nuo „žmogaus idėjos“, imasi apmąstyti „žmogaus esmę“. O tai iš dalies yra įmanoma todėl, kad I. Kantas koncentruoja dėmesį ne į patį konkretų žmogų, o į žmogaus elgesį. Žmogaus praktinis elgesys (poelgių sfera) yra tik tas jo veiksmų aspektas, kuris apibūdina žmogų kaip daiktą savaime (kaip esmę) ir kuris kildinamas iš laisvės (privalelėjimų būtinumo).

Praktinis požiūris I. Kanto filosofijoje suskaldo, desubstancializuoja žmogų ir atveria erdvę jo elgesio vertybinei interpretacijai. Vertingumo sritis sutampa su praktinės veiklos sritimi, o tai rodo, kad vertingumo matmuo gali būti pritaikytas ne konkrečiam, substancialiam žmogui, o tik žmogaus poelgiui. Tik atsiskirdamas nuo konkretaus žmogaus, poelgis susidvejina, t. y. šalia empiriškai nustatomų žmogaus veiksmų galima skirti ir tą jų prasmę, kuri ir daro minėtus veiksmus tam tikru poelgiu.

Tas žmogaus elgesio atsiskyrimas nuo paties žmogaus, žmogaus elgesio dvilypumo įžvelgimas yra paties žmogaus susidvejinimo išsąmoninimas ir išreiškia individo ir visuomenės požiūrių konfliktą, kylantį iš susvetimėjusios klasinės visuomenės prigimties. Poelgis nėra atskiro individo atžvilgiu neutrali jo veiksmų interpretacija,— poelgis yra atskiro žmogaus atžvilgiu svetima jo veiksmų prasmė, socialiai reikšmingas jo veiksmų turinys.

Kokios yra žmogaus elgesio praktiškumo (vertingumo) sąlygos I. Kanto praktinėje filosofijoje ir koks objektyvus poelgio vertingumo turinys?

Pradinis taškas šioms sąlygoms aptarti yra ta aplinkybė, kad I. Kantas poelgį priskiria ne empiriniam, o protingam žmogui. Kad poelgis įgytų etinę (praktinę) vertę, jis tegali būti kildinamas iš proto, kuris

⁸ Žr. ten pat.— P. 163.

turi sutapti su valia: „vis dėlto protas mums duotas kaip praktinė galia, t. y. tokia galia, kuri turėtų įtakos *valiai*. Todėl tikroji proto paskirtis turėtų būti — sukurti valią, ne tiek *kaip priemonę* kuriam nors tikslui, o *gerą valią* pačią savaime (an sich selbst guten Willen); tam būtinai buvo reikalingas protas, jei tik gamta, dalydama savo dovanas, visur veikė tikslingai⁹.

Proto tapatinimo su valia galimybė paremta prigimtinės žmonių lygybės idėja. Vadinasi, I. Kanto praktinė filosofija jau pačiais savo koncepcijos pagrindais abstrahuojasi nuo realių žmonių skirtumų ir žmogaus vertės įgijimą padaro išoriškai nesąlygotą, priklausomą tik nuo paties žmogaus. Tačiau tas abstrahavimasis kartu reiškia, kad praktiškai vertingu elgesiu laikomas tik tas žmogaus veiksmų aspektas, kuris reikšmingas ne individualiai, o visuomeniškai.

Žmogaus elgesį apibrėždamas kaip praktiškai vertingą, I. Kantas, kaip minėta, remiasi valios principu. Valios principui taikoma reikšmė pažymi ir tą ryšį, kuris I. Kanto filosofijoje yra tarp individualios ir socialinės būties.

Valios principui teikiama prasmė yra būtent valios sutapimas su protu, o ne jos pajungimas protui. Priešingu atveju valia būtų priklausoma nuo refleksijos, taigi teorinio proto. Protas tuo ir yra praktinis, kad jis yra (gera) valia. Valios sutapimą su protu I. Kantas fiksuoja pareigos sąvoka, kuri ir skirta apibrėžti poelgio vertingumui¹⁰. Taigi valia, kaip objektyvus atitikimo praktiniam protui principas, negali įgyti neigiamos vertės. Kaip objektyvus principas, ji nėra rinkimasis tarp pareigos ir polinkių, nes tokia šio principo interpretacija sugražintų valios priklausymą nuo reflektuojančio teorinio proto. Valia negali įgyti neigiamos vertės dar ir todėl, kad ji, pasak I. Kanto, yra *gryna* valia. Valios sutapimas su protu visada vienodos vertės, nes valia yra „formalus noro principas“, nenukreiptas į jokių išorinius (kantiškąją prasmę) tikslus nei prieš juos. O tai, kas valią veikia tik per pojūčius dėl grynai subjektyvių priežasčių, o ne tarpininkaujant protui, t. y. ne objektyviai, negali pasikėsinti į valios vertingumą. Tik tokia prasme traktuojant valios principą I. Kanto filosofijoje, inteligibilus žmogaus pasaulis gali tapti jutimiškai suvokiamo pasaulio pagrindu, o žmogaus noumenalumas — jo fenomenalumo pagrindu. Taigi noumenalios žmogaus prigimties vertingumo teigimu ne tiek įveikiamas jutiminės ir protingos žmogaus prigimties dualizmas, kiek apskritai abstrahuojamasi nuo jutimiškumą atitinkančių polinkių.

Kai valiai buvo priskiriama ypatybė rinktis tikslus ir reguliuoti žmogaus elgesį pagal reflektuojančio proto nurodymus, tai sąmonės subjektyvumą ribojančių veiksmų galima buvo ieškoti už individualiosios sąmonės, t. y. išoriškoje sferoje. Iki kintinės filosofijos metodologiniai

⁹ Kantas I. Dorovės metafizikos pagrindai.— V., 1980.— P. 19.

¹⁰ Žr. ten pat.— P. 20—23.

trūkumai taip interpretuojant valios laisvę išryškėdavo tada, kai reflektuojantis (teorinis) protas nesugebėdavo pagrįsti individualiosios sąmonės reiškimosi ribų objektyvaus sąlygotumo.

I. Kantas, laikydamas valią susijusią ne su teorine proto galia, o su jo praktiniu sugebėjimu, gali atsisakyti valios priklausymo nuo to, kas jau nėra valia, kas jai išoriška, t. y. nuo valios sąlygotumo iš šalies. Taigi praktinė proto galia I. Kantui reiškia ne ką kita kaip valios apsiribojimą tik pačiu protu (valios grynumą), ne nukreiptumą į kokį nors protui išorišką tikslą, o pačios valios tapimą tikslu. Ką taip apibrėžiamas praktinis protas gali atrasti savyje? Tik „*désnio*“ paties savaime *supratimą*¹¹, kuris reiškia sugebėjimą apibrėžti praktiškai vertingą elgesį tik pagal to elgesio formą: „Elkis taip, kad tavo valios maksima galėtų tuo pačiu metu būti visuotinės įstatymų leidybos principu“¹². Taigi valia, sutapdama su protu, kuriame nėra nieko kita kaip tik įstatymleidybos galia, tampa I. Kanto filosofijoje objektyviu principu. Kitais žodžiais tariant, valios laikymas ne teorinės proto veiklos, o proto praktiškumo išraiška suteikia valiai objektyvaus principo prasmę¹³. Taigi I. Kantas atranda, kad prote, kaip praktinėje sąmonėje, iš viso nėra subjektyvumo, nes protas nėra veikiamas jutimu.

Pats praktinės proto veiklos pripažinimas I. Kantui yra niekuo neribotos valios reiškimosi, praktinės sąmonės subjektyvumo neigimas. Taip interpretuojant valios laisvę, individo elgesyje objektyviai turi reikštis žmogaus esmė — protinga jo prigimtis. Praktinis protas, apibrėždamas privalomą elgesį, pranoksta individualios konkretaus žmogaus galios ribas ir prilygsta „visuotinei“, abstraktaus žmogaus galiai.

Praktiškai vertingo elgesio galimybė I. Kantui yra objektyviai proto sąlygota. Bet noumenalios žmogaus prigimties vertingumo teigimas išreiškia ne tai, kad tokiu būdu paprastai yra įveikiamas jutiminės ir protingos žmogaus prigimties dualizmas, o patį tokio įveikimo reikalavimą. Taigi atsiribojimas nuo jutimingumą atitinkančių polinkių išreiškia ne tai, kas yra, o tai, kas turi būti. Noumenali žmogaus prigimtis praktiniame elgesyje išskildama virš fenomenaliosios, demonstruoja savo vertybinę autonomiją.

Praktiniame elgesyje, kaip vertybėje, I. Kantas įžvelgia tik žmonių elgesio „paklusnumą“ įstatymiškumui apskritai. Tačiau ir tokia formali vertingo praktinio elgesio samprata nėra vertybiškai neutrali istoriškai konkrečių žmonių tarpusavio santykių atžvilgiu. Šis vertybinis minėtos sampratos angažuotumas kyla iš to, kad minėta samprata objektyviai reiškiasi realių socialinių santykių prigimtis. Juk žmonių elgesio normatyvumas sąlygotas ne žmogaus individualiosios būties, o jo visuomeninės būties poreikių. Todėl vertingumo susiejimas tik su elgesio „paklusnumu“ įstatymiškumui reiškia ne vien tai, kad vertingumas

¹¹ Ten pat.— P. 25.

¹² *Kant I.* Сочинения в шести томах.— Т. 4(1).— С. 347.

¹³ Zr.: *Kantas I.* Dorovės metafizikos pagrindai.— P. 41.

I. Kanto filosofijoje susiejamas tik su socialine būtimi, bet ir tai, kad tokiu būdu tariamai įveikiamas socialinės būties svetimumas atskiro žmogaus atžvilgiu. Socialinė būtis vertingumą įgyja ne tiek pajungdama sau individualiąją būtį, kiek išsiskirdama pastarojoje ir iškildama viršum jos. Tačiau šis socialinės būties vertingumo teigimas, atsiribojant nuo individualios būties ypatumų, atskirų žmonių atžvilgiu negali turėti tos pačios reikšmės. Juk šis „atsiskyrimas“ nuo savo individualios būties yra ir atsiribojimas nuo konkrečių savo gyvenimo sąlygų, t. y. nuo nelygių sąlygų.

Taigi jutimingumą atitinkančią individualiąją būtį atribojęs nuo „protingos“, socialinės būties, I. Kantas ir negali žiūrėti į visuomeninę žmonių būtį kaip į istoriškai konkrečių praktinių materialinių santykių apraišką, t. y. negali žmonių praktinės veiklos vertingumo susieti su praktinių santykių turiniu. Todėl I. Kantas refleksijos objektu tegali padaryti tik formalų praktinių santykių aspektą. Taigi ir praktika jo filosofijoje yra idealios, atsietos nuo materialaus jutiminio pasaulio proto galios apraiška. Tačiau tokią praktikos sampratą sąlygoja ne pats normatyvinis visuomeninių santykių pobūdis, o, K. Markso žodžiais tariant, jų „pasisavinimo“, sąlygojamo privatinės nuosavybės santykių, pobūdis, t. y. pats susvetimėjęs socialinės tikrovės turinys.

Normatyvinis mąstymas kyla iš objektyviai susiklosčiusių socialinio gyvenimo formų įsisąmoninimo. Tačiau kol socialinė tikrovė susvetimėjusi, protas, nors ir apibūdinamas praktine galia, negali pranokti socialinės praktikos jam teikiamų galimybių, taigi negali nueiti toliau socialinių santykių normatyvumo, socialinių santykių formalaus aspekto reflektavimo. Normatyvinio socialinių santykių reguliavimo poreikio I. Kantas negali kildinti iš individo ir visuomenės interesų priešingumo, nes ir paties individo, ir visuomenės interesų priešingumo jis nelaiko materialinės praktikos sąlygotu, t. y. realiu, o tik susieja jį su dvilype atskiro žmogaus-individo prigimtimi. Todėl I. Kanto sistemoje privalomas socialinio gyvenimo formas protas priverstas kildinti pats iš savęs. Šia prasme I. Kantas neišvengia socialinių santykių objektyvavimo. Kaip tik toks normatyvinio (praktikos) požiūrio realizavimo pobūdis ir tampa visuomeninių santykių susvetimėjusio turinio ideologinio įsisavinimo išraiška.

Tokioje normatyvinio požiūrio realizavimo bazėje I. Kantas imasi pagrįsti ir teisės prigimtį.

I. Kanto praktinė filosofija apima tiek žmogaus priedermių pačiam sau, tiek kitų žmonių atžvilgiu numatymą. Moralės problemoms I. Kantas skiria daugiausia dėmesio. Teisės apibrėžimas atsietai nuo moralės jo filosofijoje būtų nesuprantamas dalykas. Tačiau grynai formalus praktinio žmogaus elgesio reglamentavimas daro teisės ir moralės bei jų tarpusavio santykio pagrindimą sudėtinga problema.

Pagrįsdamas teisės prigimtį, I. Kantas norėjo griežtai atskirti etiką nuo teisės filosofijos, netgi priešpriešinti vieną kitai. Kita vertus, teisės egzistavime I. Kantas bando išvelgti bendros praktinės žmogaus esmės pasireiškimą, o tai leistų laikyti teisės filosofiją atskiru praktinės filosofijos atveju, bet kartu vėl reikėtų atrasti teisės ir moralės sąlyčio taškus.

Šie du motyvai, kuriais vadovaujasi I. Kantas savo praktinėje filosofijoje, pagrįsdamas teisės prigimtį, ir kurie nusako I. Kanto sprendžiamos teorinės problemos kontūrus, yra susiję su skirtingais socialinės praktikos poreikiais. Siekimas atskirti teisės sritį nuo moralės srities yra individo ir visuomenės santykių susvetimėjimo nevienodo reflektavimo teisės ir moralės atžvilgiu išraiška. Tačiau praktinių santykių funkcionavimo specifika susvetimėjusioje visuomenėje ir yra ta, kad minėti santykiai, kai jie teoriškai įprasminami, turi prarasti susvetimėjusių pobūdį (bent iliuziškai turi būti įveiktas socialinės būties svetimumas atskiro žmogaus atžvilgiu). I. Kanto filosofijoje teisinio požiūrio priešstatymas moraliniam pirmiausia paremtas tuo, kad teisinio požiūrio svetimumas atskiram individui tiesiogiai reflektuotas kaip iš bendros, socialinės būties kylantis (ko negalima pasakyti apie moralinį požiūrį). Taigi susvetimėjimo pasisavinimas teisės atžvilgiu gali būti realizuotas teisiniu požiūriū pajungiant moraliniam. Pastarojo svetimumas individualiai būčiai nėra tiesiogiai reflektuotas, jis yra išsaugojęs autentiškumo, individualaus savaimingumo, taigi autonomijos regimybę. Todėl objektyvi praktinių santykių įsisavinimo logika lemia, kad vėl prarandama riba tarp teisės ir moralės (joms neišvengiamai susiliejančioms bendroje praktinėje žmogaus esmėje).

I. Kanto filosofijos tyrinėtojai, taip pat ir marksistai, paprastai nurodo tą faktą, kad tai buvęs pirmasis filosofas, kuris ėmėsi griežčiau atskirti teisę nuo moralės. Sunku nesutikti su minėtu faktu, juo labiau kad tokią intenciją galima priskirti pačiam I. Kantui. Toks siekimas naujųjų amžių filosofijoje paprastai laikomas moksliskumo sąlyga, būtina teisės (kaip ir moralės) prigimčiai pagrįsti. Tačiau kai kalbama ne apie pačias teorines intencijas, o apie jų realizavimą, tai I. Kantui paprastai daromas priekaištas, jog šio reikalavimo jam nepasisekė nuosekliai įgyvendinti (su tuo taip pat negalima nesutikti). Tačiau argumentu, kuris paprastai pateikiamas kaip kliūtis, neleidusi griežčiau pagrįsti teisės prigimties, tiksliau atskirti ją nuo moralės, dažniausiai laikomas formalus I. Kanto praktinės filosofijos pobūdis.

Jau ta aplinkybė, kad I. Kanto etikos formalizmas gali būti laikomas ir teisės atribojimo nuo moralės kliūtimi, ir tokio atribojimo galimybės sąlyga, rodo, jog vien teorijos sfera yra per siaura paaiškinti, iš kur kyla pats tokio atribojimo reikalavimas ir kas kliūdo jį nuosekliai rea-

lizuoti. Prieštaringa I. Kanto koncepcijos logika — ne teorijos logika, o praktinių santykių įsisąmoninimo logika. Praktinių visuomenės santykių sferoje tenka ieškoti ir teisės sampratos prielaidų.

Nuo teorijos perėjus prie praktinių visuomenės santykių analizės, paaiškėja, kad praktines prielaidas teisiniam požiūriui, kaip skirtingam nuo moralinio, išsikristalizuoti, sukuria buržuazinė epocha. Gamybos ir mainų raida sąlygoja tai, kad nuosavybės, t. y. teisiniai, santykiai buržuazinėje epochoje tampa vis universalesne praktinių santykių forma, ima reikštis tam tikras nuosavybės santykių totalumas. Kartu individo ir visuomenės santykių konflikto koncentruota išraiška tampa tų santykių susvetimėjimas, įgijęs teisinę formą. Teisiniai ideologijos principai ne tik išsiskiria iš kitų principų, bet ir atlieka reguliatyvų vaidmenį tų principų, taip pat ir moralinių, atžvilgiu. Šia prasme buržuazinė ideologija iš tiesų yra teisinė. Todėl natūralu, kad ir teisinė savimonė tampa emancipuota, teisė ima suvokti savo išskirtinumą ir gali save atvirai priešpriešinti moralei. Todėl ir socialinėje teorijoje teisės prigimties analizė yra paremta pirmiausia teisės atribojimu nuo moralės.

I. Kantui teisės atribojimo nuo moralės pagrindas yra galimybė išvelgti poelgyje moralumą ir legalumą¹⁴. Poelgio legalumas arba teisėtumas I. Kanto koncepcijoje yra išorinis poelgio atitikimas įstatymui, neatsižvelgiant į poelgio motyvą. Išoriniu požiūriu (teisiškai) vertinant žmogaus veiklą subjektyvūs motyvai nereikšmingi. Žmogus tuos poelgius gali atlikti iš įpratimo, iš prievartos. Tačiau dorovės požiūriu poelgis ir motyvas — neatskiriama dalykai. Dorovės dėsnis reikalauja žmogaus poelgių, plaukiančių iš tam tikrų motyvų. Moralinę vertę turi tie poelgiai, kurie atliekami iš pareigos. Taigi atskyręs „legalumą“ nuo „moralumo“, I. Kantas norėjo pagrįsti mintį, kad teisės sfera susijusi tik su išoriniu žmogaus elgesio reglamentavimu.

Praktikos požiūris yra metodologinis pagrindas išvelgti moralinę ir teisinę poelgio prasmę. Desubstancializuojantis praktinis požiūris į žmogų, atskiriantis poelgį nuo konkretaus žmogaus, kartu leidžia įgyti poelgiui skirtingus vertinimo matmenis. Kartu tai yra teorinis modelis, išreiškiantis socialinės praktikos suponuotą mintį, kad teisėtumo išvelgimas nėra paties žmogaus savo elgesio įvertinimas; tai — tik išorinė, taigi atskiro žmogaus atžvilgiu svetima jo veiksmų interpretacija. Teisės reikalavimai atskiro žmogaus elgesiui ne tik nebekildinami iš paties žmogaus asmeninės, individualiosios būties poreikių, bet ir imami sieti su bendra žmogaus, t. y. socialine būtimi. Tai ir rodo, kad I. Kanto filosofijoje reflektuotai suvokiamas teisės svetimumas (išoriškumas) atskiram individui ir jis kildinamas jau ne iš anapusiškos realybės, o iš bendro, socialinio žmonių gyvenimo. Tačiau tai nereiškia, kad tą teisės svetimumą atskiram individui I. Kantas kildina iš realių, tikrų žmonių

¹⁴ Зг.: Кант И. Сочинения в шести томах.— Т. 4(2).— С. 120—126.

santykių, jų prieštaravimų. Priešingai, nors teisės išoriškumas reflektuotas, teisė akivaizdžiai laikoma prievarta žmogaus atžvilgiu, bet ji yra prievarta ne pagal savo įpareigojimų, reikalavimų turinį, o tik formaliai, t. y. teisė yra prievarta, palyginti su morale, prievarta moralės subjektui (kuriam imanentiška autonomiškoji prievarta). Taigi teisės išoriškumo, svetimumo I. Kantas nelaiko realiu. Vis dėlto pasakyti, kokią prasmę teisės svetimumui teikia pats I. Kantas, nėra paprasta. Būties ir sąmonės priešprieša pasirodo visiškai netinkama praktinės (vertinamosios) sąmonės, praktinio proto apraiškoms paaiškinti, nes ji gražintų sąmonei (protui) reflektuojančią prigimtį. Tuo tarpu I. Kantui praktinis protas — tai protas be gnoseologinės dimensijos. Tačiau tai, kad I. Kantas praktinio proto nelaikė pažįstančiu, nereiškia, jog jis nelaikė jo (proto) sąmone. Tai — praktinė (vertinamoji) sąmonė. Sąmonės praktiškumas I. Kanto suprantamas ne kaip realių praktinių materialinių santykių atspindėjimas. Priešingai, I. Kantui praktinė sąmonė ir yra ta, kuri negali kvestionuoti savo santykio su būtimi ir laikyti save būties atspindžiu. Ji atsietą nuo to, kas yra už jos,— nuo nepažinių daiktų savaimė pasaulio. Taigi teisės svetimumo prigimties klausimas pačiam I. Kantui negali iškilti. Jis tenkinasi konstatavimu, kad praktiniame protė (sąmonėje) teisė išoriška atskiram individui. Tai reiškia, kad I. Kantas nekelia klausimo apie susvetimėjimo teisinės formos prigimtį, jis reflektuoja vien gryną to susvetimėjimo formą, t. y. tenkinasi konstatavimu, kad teisiniai santykiai atskiro individo atžvilgiu funkcionuoja kaip svetimi. Taigi teisės susvetimėjimas iš esmės apribojamas sąmonės sfera. Tačiau objektyviai teisės išoriškumas yra tikro, realaus socialinių santykių susvetimėjimo iškreiptas atspindys, t. y. iliuzinis tikro susvetimėjimo įveikimas. „Susvetimėjimas, kuris egzistuoja tik sąmonėje, išnyksta kartu su jo išaiškinimu“¹⁵.

Taigi teisės apibrėžimas tik formaliais požymiais I. Kanto koncepcijoje yra ne tik būdas padaryti ją nepriklausomą nuo jokių empirinių sąlygų¹⁶, bet ir priemonė susvetimėjimui įsisavinti.

Tačiau minėtas teisinio susvetimėjimo įveikimo būdas (t. y. formalumas) nėra vienintelis būdas, kuriuo I. Kantas išreiškia socialinės tikrovės teisinių aspektų svetimumą. Formalus teisinės įstatymleidybos apibrėžimas tik objektyviai yra teisės svetimumo įveikimas ir negali būti tapatinamas su sąmoningu tokio tikslo siekimu. Tuo tarpu I. Kantas tam tikra prasme ir sąmoningai siekia apriboti teisės svetimumą žmogaus atžvilgiu. Tokių pastangų išraiška yra bendro teisės ir moralės pagrindo atskleidimas. Tačiau kokios tada yra tokio sąmoningo siekimo pasakos — teorinės ar praktinės?

¹⁵ Lozavattis A. Religijos esmė — dieviškoji ir žmogiškoji // Problemos.— 1983.— Nr. 29.— P. 10.

¹⁶ Žr.: Асмус В. Этика Канта // Кант И. Сочинения в шести томах.— Т. 4(1).— С. 51.

Marksistiniu požiūriu teorijos ir praktikos negalima traktuoti kaip priešpriešų. Teorinės paskatos šiuo atveju tegali būti praktinių santykių tam tikro išsąmoninimo išraiška. Taigi siekimo apriboti teisės svetimumą prielaidos tegali būti praktinės, tačiau toks siekimas susvetimėjusioje visuomenėje išsąmoninamas kaip teorinis tikslas. Tačiau dėl I. Kanto koncepcijos reikia padaryti vieną išlygą. I. Kantas praktinio proto srities nelaikė teorijos sritimi. Tačiau, nepaisant to, pačiam susvetimėjimui įveikti I. Kantas negali teikti tokio turinio ir sieti jo su ta socialine paskirtimi, su kuria jis siejamas marksizme. Ikimarksinė socialinė metodologija susvetimėjimo (kiek ją reflektuoja) teorinio įveikimo negali laikyti visuomeninės sąmonės ideologine funkcija. Taigi ir I. Kantui tikslas apriboti teisės susvetimėjimą iškyla kaip koncepcijos neprieštarinimumo siekimas (t. y. iš esmės kaip teorijos dalykas).

Juk jeigu patį teisės išoriškumą I. Kantas sieja ne su realių socialinių santykių prieštaravimais, o, kaip minėta, tik su sąmonės sfera, tai ir to svetimumo apribojimas tegali kilti ir skleistis sąmonės sferoje. Todėl nors I. Kanto siekimas apriboti teisės svetimumą priartinant teisę prie moralės yra valdomas praktinių materialinių visuomenės santykių išsąmoninimo logikos, pats I. Kantas atrodo siekiantis tik savo koncepcijos vidinio neprieštarinimumo. Tačiau kur ta teorinė kliūtis, kurią Kantas turi įveikti, kad išvengtų savo koncepcijos vidinio nenuoseklumo?

O tokios kliūtis iš tiesų esama. Juk jeigu teisės samprata I. Kanto būtų grindžiama vien poelgio „moralumo“ priešpriešinimu „legalumui“, tai sunku būtų nesutikti su tais I. Kanto filosofijos tyrinėtojais, kurie joje išvelgia teisės prilyginimo gamtamokslinio žinojimo objektams galimybę (nors ir ne visai išplėtotą¹⁷).

Atskirdamas teisę nuo moralės, I. Kantas nutolina teisę nuo praktinės srities. Teisė atsiskiria nuo moralės tik priartėjimo prie empirinio pasaulio sąskaita. Juk jeigu teisės samprata remsis vien poelgio išorišku atitikimu įstatymui, tai įgalins empiriškai konstatuojamus veiksmus objektyvizuoti. Todėl I. Kantas ir nesitenkina vien poelgio „legalumo“ aptarimu, o kartu siekia išvaduoti teisę iš gamtinio priežastingumo sąsąsų, gražinti ją laisvės viešpatijai. Taigi I. Kantas siekia atrasti tokį teisės pagrindą, kuris leistų teisinį poelgį priskirti ne empiriniam, o protingam žmogui, nes tik tokiu būdu žmogus gali būti atsakingas už savo veiksmus. Tačiau neįsisąmoninta tokio teorinio siekimo praktinė prielaida yra teisės svetimumo įveikimas. Poelgis turi būti „gražintas“ žmogui kaip paties žmogaus socialinės esmės išraiška. Kokių I. Kanto koncepcijos prielaidų išplėtojimas gali vesti į tokį tikslą?

I. Kantui teisės koncepcijos pradinis taškas atrodo savaime suprantamas: „mes žinome savo pačių laisvę (iš kurios išplaukia visi moraliniai

¹⁷ Žr. ten pat.— P. 48—49.

įstatymai, taigi ir visos teisės ir pareigos) tik *per* moralinį imperatyvą, kuris reiškia teiginį, priskiriantį pareigą, iš kurio ir galima vėliau paaiškinti sugebėjimą įpareigoti kitus, t. y. teisės sąvoką¹⁸.

Taigi teisė I. Kantui gali tapti praktinio proto srities išraiška, tik atgaudama ryšį su morale. Toks teisės susvetimėjimo įveikos būdas vaisingas ir parankus gali būti todėl, kad pačioje moralės sampratoje susvetimėjimas neišreiškia realiai egzistuojančių socialinių santykių. Moralinių reikalavimų svetimumo atskiram žmogui įsisąmoninimas yra tik objektyvus I. Kanto filosofijos aspektas. I. Kanto moralės sampratoje objektyviai negali neatsispindėti susvetimėjusi praktinė tikrovė. Tačiau I. Kanto moralės koncepcijoje praktinių santykių susvetimėjimas yra duotas kartu su jo teorine įveika. Moralės reikalavimų išoriškumą I. Kantas netiesiogiai kildina iš aukštesnės valios, nes postuluoja šventos, dieviškos valios buvimą. Tačiau praktinis protas yra paties žmogaus aukštesnės prigimties išraiška. Todėl kategorinio imperatyvo reikalavimai jau suvokiami ne kaip išoriška prievarta, o kaip paties žmogaus prievarta sau, taigi autonomiška prievarta. Tai ir rodo, kad moralės reikalavimų išoriškumas I. Kanto filosofijoje nesuvokiamas kaip tiesiogiai iš socialinės žmonių būties kylantis. Toks teisės ir moralės atžvilgiu nevienodai adekvatus praktinių santykių susvetimėjimo suvokimas tar nauja ne tik teorine prielaida atskirti dorovės bei teisės metafizinių principų analizę¹⁹, bet ir nubrėžia kryptį, kaip teisės svetimumas gali būti įveiktas.

Jau pačiame teisės apibrėžime glūdi tam tikri motyvai, kurie įgalina teisę net iš dalies pajungti moralei. „Teisė griežta prasme, tiesa, yra grindžiama kiekvieno privalėjimo įsisąmoninimu pagal įstatymą, bet kad sutinkamai su tuo būtų galima apibrėžti savivalę, griežta teisė, kad būtų gryna, neturi ir negali remtis tuo įsisąmoninimu kaip motyvu, todėl ji remiasi išorinės prievartos, suderinamos su kiekvieno laisve, atitinkančia visuotinį dėsnį, principu“²⁰. Taigi iš teisės apibrėžimo išjungdami motyvą (kaip išorinį, nes poelgio teisėtumas negali būti kildinamas iš rėmimosi tokiu motyvu), I. Kantas ne tik siekia atriboti teisę nuo empirinės srities (įjungus motyvą į legalaus poelgio apibūdinimą, įstatymų laikymasis būtų interpretuojamas kaip įstatymų baimė, o tai — empirijos sritis, vadovavimasis polinkiais), bet kartu ir atveria galimybę laikyti teisę praktinės proto srities išraiška.

Todėl I. Kantas ir teigia, kad teisės nesą galima mąstyti kaip susidedančios iš dviejų dalių — „iš privalėjimo pagal įstatymą ir iš įgaliojimų to, kuris savo savivalę įpareigoja kitą priversti tam privalėjimui“²¹. Teisės sąvoką tesą galima išvelgti galimybėje suderinti vi-

¹⁸ *Kant I.* Сочинения в шести томах.— Т. 4(2).— С. 149.

¹⁹ *Žr. ten pat.*— P. 125—126.

²⁰ *Ten pat.*— P. 141.

²¹ *Ten pat.*

suotinę tarpusavio prievartą su kiekvieno laisve. Tokių samprotavimų pagrindu I. Kantas formuluoja ir bendriausią teisės apibrėžimą: „<...> teisė — tai visuma sąlygų, kurioms esant vieno (asmens) savivalė visuotinio laisvės dėsniu pagrindu suderinama su kito savivale“²². Taigi, kaip pastebėjo V. Asmusas, jeigu teisė laikoma praktinio proto srities išraiška, tai ši teisė turi būti išvedama iš laisvės dėsniu²³. Tačiau kildinti teisę iš laisvės dėsniu ir reiškia, kad ji vėl susiejama su morale.

Kur yra tas I. Kanto koncepcijos taškas, kuris, nors ir leistų teisę kildinti iš laisvės dėsniu, tačiau neištirpdytų jos moralėje? Poelgio legalumo atskyrimas nuo moralumo tokiam tikslui negali pasitarnauti, nes, kaip minėta, slepia priešingą tendenciją — teisės priskyrimo empirijai tendenciją. O bandant apibrėžti teisę kaip praktinio proto srities išraišką, t. y. laikant teisės normas apriorinėmis, nusakančiomis ne tai, kas vyksta pagal priežastingumo principą, o žmogaus santykį su savo laisve, t. y. tai, kas turi būti, teisės samprata netenka specifiškumo.

Teisė susilieja su morale tuo, kad iš kategorinio imperatyvo apibrėžimo seka, jog motyvų pavidalu (kaip pareigos) į moralinę sritį gali patekti ir teisiniai įsipareigojimai. Nors visos pareigos vien tuo, kad jos pareigos, I. Kanto priskiriamos etikai, bet jas liečianti įstatymleidyba ne visada yra etinė, t. y. gali būti ir juridinė. Nuo visiško teisės ir moralės sutapatavimo I. Kantą, atrodo, apsaugo tik tai, jog jį domina vien pareigos idėja (poelgio forma), o ne konkretus pareigos turinys. Taigi I. Kantas vienu metu negali patenkinti abiejų sąlygų: jeigu jis teisę atriboja nuo moralės, ji priartinama empiriniam pasauliui, bandydamas ją vėl grąžinti praktinio proto sričiai, I. Kantas ištirpdo teisę moralėje. Tai rodo, kad I. Kanto teisės koncepcija pasižymi ne teoriniu griežtumu, — joje atsiskleidžia praktinių santykių įsisąmoninimo logikos griežtumas. Teisės svetimumas įveikiamas pajungiant pastarąją moralei.

Vienos sąmonės formos perėjimas į kitą yra tų sąmonės formų ideologiškumo požymis, arba, kitaip tariant, jų ideologinės funkcijos išraiška. Tokio perėjimo galimybė sąlygota tos aplinkybės, kad visų visuomeninės sąmonės formų ideologinės funkcijos praktinis pagrindas yra bendras — visuomeninių santykių susvetimėjimas, visuomenės ir individo interesų priešingumas. Tokio priešingumo tariamu, iliuziniu įveikimu ir pasireiškia visuomeninės sąmonės ideologiškumas. Taigi teisės atsiribojimas nuo moralės socialinėje teorijoje, kol socialinė praktika susvetimėjusi, tegali būti tik sąlygiškas.

Šios ribos neišvengiamai peržengiamos, kol socialinei teorijai dėl minėto socialinės praktikos susvetimėjimo užvertas kelias į struktūrinių visuomenės gyvenimo pagrindų aiškinimą.

Jeigu pripažinsime, kad empirinis teisės prigimties pagrindas I. Kanto filosofijoje yra iš esmės paneigtas, visgi tegalime tarti, jog teisės

²² Ten pat. — P. 139.

²³ Зг.: Асмус В. Этика Канта // Кант И. Сочинения в шести томах. — Т. 4(1). — С. 50.

egzistavimas galimas tik jai esant formaliu dorovės minimumu. Tačiau ar gali būti pateisintos tokios didelės dorovės pretenzijos?

Praktiniu požiūriu atskiro asmens, individo laisvės, jo dvasios autonomijos išskėlimas I. Kanto filosofijoje yra bandymas praplėsti ribas moralumo reiškimuisi ir šia prasme pateisina save kaip ideologinė vienos sąmonės formos kompensacija kita. Tačiau teoriniu požiūriu I. Kanto teisės samprata, kaip minėta, yra prieštaringa, joje tam tikru laipsniu fiksuoti esminiai I. Kanto filosofijos dualizmo momentai. Jiems įveikti ir buvo nukreiptos vėlesnės filosofijos teorinės pastangos ir energija.